

KULTURNA TRANSMISIJA PENTAGRAMA (*SALAMUNOVA SLOVA*) U KONTEKSTU TRADICIJSKE ARHITEKTURE MAKARSKOG PRIMORJA

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 2. 1. 2025.
Prihvaćeno: 25. 3. 2025.
DOI: 10.15176/vol62no15
UDK 003.6
72(497.583-37Makarska)
711.4(497.583-37Makarska)

ANTONIA VODANOVIĆ

Udruga za istraživanje, promicanje i zaštitu kulturne baštine
Makarskog primorja i Zabiokovlja "Kačić", Podgora

Istraživanje se bavi razumijevanjem kulturne transmisije između vjerovanja te društvenih i prostornih fenomena koji su se očitovali u praksi markacije prostora simbolom pentagrama (*Salamunova slova*). Točnije, bavi se transmisijom vjerovanja o magijskoj i apotropejskoj moći pentagrama iz pisane riječi (grimoriji, ljekaruše i dr.) u usmenu tradiciju, a zatim i u materijalnu kulturu (arhitekturu). Rekognosciranjem prostora, ubicirani primjeri pentagrama (*Salamunova slova*), urezani i uklesani na stambeno-gospodarske objekte Makarskog primorja tijekom 19. stoljeća, interdisciplinarno se analiziraju i kontekstualiziraju u okvirima navedenog prostornog i vremenskog konteksta. S obzirom na to da su se pentagramu kroz povijest pripisivala brojna i različita apotropejska svojstva, značenje simbola nastoji se interpretirati unutar specifične kulturno-povijesno-geografske cjeline, uzimajući u obzir fluktuaciju znanja, ideja i vjerovanja.

Ključne riječi: pentagram, apotropejski grafiti, kulturna transmisija, grimoriji, pseudo-Salomonova djela

KREIRANJE NARATIVA O APOTROPEJSKOJ MOĆI SALOMONOVA PENTAGRAMA

Simboli nemaju univerzalnu vrijednost, već njihovo značenje varira u različitim povijesnim, društvenim i prostornim kontekstima.¹ Značenja koja im pripisuju društvene grupe

¹ U tekstu su prezentirani rezultati istraživanja koje sam provela od 2015. do 2018. godine te ih predstavila u studenom 2018. na međunarodnom znanstveno-stručnom skupu *Discovering Dalmatia IV: The Integration*

i pojedinci u velikoj mjeri ovise o kolektivnim i individualnim znanjima i vjerovanjima, prenošenim kroz povijest pisanom riječju, usmenom predajom i (ne)materijalnom kulturom. Promjene društvenih okolnosti, ideologija i paradigmi često su utjecale na drukčija poimanja i percepciju određenih simbola u različitim povijesnim, društvenim i geografskim kontekstima, uzrokujući ponekad i kontradiktorna poimanja istog znaka unutar određenog društveno-povijesnog okvira. Stoga možemo reći da su se narativi o simbolima kreirali kroz prostor i vrijeme istodobnom vertikalnom i horizontalnom transmisijom informacija putem različitih medija stvarajući mrežu općih mjesta o njihovu značenju, ali ujedno i kreirajući specifična lokalna shvaćanja i interpretacije. Pod vertikalnom transmisijom znanja podrazumijevam širenje informacija i vjerovanja “odozgo prema dolje”, odnosno iz viših društvenih slojeva prema nižim. Naime, u povijesti zapadne kulture pismenost je uglavnom bila rezervirana za elitu, plemstvo te crkvene dostojanstvenike, svećenike i redovnike koji su pisanom riječju širili znanja i vjerovanja, pa tako i ona o značenjima simbola i njihovoj mogućoj uporabi. Usmenim komunikacijskim kanalima, znanja prikupljena u srednjovjekovnim i novovjekovnim knjigama i rukopisima prenosila su se predajom u siromašnije i često nepismene slojeve društva, bivajući zatim (re)interpretirana unutar danog društveno-povijesnog okvira. Pod horizontalnom transmisijom znanja podrazumijevam pak linearno širenje informacija unutar istih društvenih skupina i slojeva, a zatim i raspodjelu informacija na vertikalnoj razini, koja stvara konstantno promjenjivu mrežu “znanja”. Taj fenomen svakako možemo promatrati i u okviru strukturalističke teorije i diskursa francuskog historiografskog pristupa *longue durée*, s obzirom na to da višestoljetna praksa korištenja *Salamunova slova* u apotropejske svrhe predstavlja strukturu dugog trajanja čija se matrica reproducirala kroz vrijeme i različite društvene prakse religijsko-magijskog karaktera. Za razumijevanje značenja i imenovanja/naziva pentagrama u lokalnom kontekstu Makarskog primorja od sredine 18. do sredine 20. stoljeća potrebno je razumjeti izvorišta i razvoj kreiranja narativa te fluktuaciju znanja i informacija kroz povijest.

U elitnoj, ali i pučkoj kulturi Dalmacije, Dalmatinske zagore, Istre te Bosne i Hercegovine pentagram je stoljećima poznat pod nazivom *Salamunovo slovo*,² a pod istim imenom zabilježen je i u Makarskom primorju.³ Posvojni pridjev “Salamunovo” referira se na starozavjetnog kralja Salomona, za kojeg se vjerovalo da ima moć upravljanja nad demonima i prirodnim silama, a imenica “slovo” na znak, tj. simbol. Da bismo shvatili otkud dolazi ovaj naziv za pentagram, stoljećima uvriježen u Makarskom primorju, ali i šire, potrebno je poznavati kreiranje narativa putem knjiga i rukopisa čiji su brojni prijepisi i prijevodi te tiskana izdanja kolali Europom, posebice tijekom srednjeg i ranog novog vijeka, nalazeći pritom brojnu publiku.

of Knowledge About Dalmatia's Historical Urban Landscape, održanom u Splitu u organizaciji Instituta za povijest umjetnosti – Centra Cvito Fisković (Vodanović 2018). U navedenom sam periodu, dijelom samostalno, a dijelom u suradnji s arheologom i povjesničarem Ivanom Huljevom, započela prva sustavna istraživanja apotropejskih grafita na stambeno-gospodarskim objektima u Hrvatskoj, čiji su rezultati prezentirani na pet međunarodnih znanstvenih skupova, a većim dijelom su i publicirani u zbornicima radova (Vodanović 2017, 2018, 2019; Vodanović i Huljev 2017, 2018).

² Javlja se u srodnim inačicama: Salomonovo / Salamonovo / Salomunovo / Solomonovo.

³ Vladimirović 1775 [reprint 1999]: 76–79; Perkovich 1809: 12–14; Alaupović-Gjeldum 1992: 156.

Začetak formiranja narativa možemo pratiti od apokrifnog djela *Salomonova mudrost*, napisanog između 220. pr. Kr. i 50. godine po. Kr., u kojem se navodi da mudrost kralja Salomona između ostalog obuhvaća astrologiju i “nasilnu silu duhova”, što je najraniji poznati spomen Salomonove vještine upravljanja demonima (Carroll 1990: 264–265; Winston 1979: 172, 175–176). Među razvojne faze legende o Salomonu spada i *Novi zavjet* spominjući Salomona kao egzorcista (Carroll 1990: 267) te ranokršćanski gnostički spis *Adamova apokalipsa* iz Nag Hammadija u Egiptu, pisan koptskim, koji kralja Salomona prikazuje kao vladara nad vojskom demona (Robinson 1977: 150). Židovski povjesničar Josip Flavije u dijelu *Židovske starine*, pisanom oko 70. godine po. Kr., navodi da je kralj Salomon sastavio inkantacije za ozdravljenje bolesnih te razvio egzorcističke tehnike za otjerivanje demona s ciljem ozdravljenja ljudi, uspostavljajući temeljne ideje za daljnji razvoj folklor, posebice tijekom srednjeg vijeka i renesanse (Carroll 1990: 267; v. tkd. Duling 1985). Onda, kao i u nekim od helenističkih magijskih papirusa, nalazimo jedan od najranijih spomena Salomonova pečata, magičnog prstena kojim je mogao podčiniti demone (Duling 1975: 244, bilj. 38). Od antičkih djela važnih za kreiranje narativa o kralju Salomonu značajan je *Salomonov testament* iz 2. stoljeća, pisan starogrčkim jezikom, koji donosi popis postojećih Salomonovih inkantacija i magijskih formula, kao i priču o gradnji jeruzalemskog hrama uz pomoć demona koje je podčinio pomoću magičnog pečatnog prstena – legendu koja će dobiti svoje brojne inačice u kasnijim tekstovima (Carroll 1990: 268; v. tkd. Jackson 1988; Rainbow 2007; Johnston 2002).⁴ U povijesti zapadne civilizacije bila su raširena vjerovanja o tome da su vjetrovi i srodne prirodne pojave demonski entiteti. Prema *Salomonovu testamentu* Salomon je svezao demona vjetra Lixa Tetraxa te zarobio u bocu demona vjetra Ehippasa čime im je onemogućio djelovanje (Rainbow 2007: 266–268; Johnston 2002: 43).⁵ Riječ je o začetku legende o tome da kralj Salomon može upravljati vjetrovima i drugim prirodnim silama. Fluktuacijom i transformacijom znanja putem pisane riječi, usmene predaje i (ne)materijalne kulture, takva vjerovanja u moć Salomonske magije našla su, između ostalog, mjesto i u pučkoj kulturi Dalmacije i Istre, što možemo pratiti kroz zapise iz 19. i 20. stoljeća. U Poljicima se tako, primjerice, vjerovalo da *višćuni* uzrokuju nevrjeme i pijavice na moru, pa se pomorcima za zaštitu preporučalo da nožem crnih korica urežu “Salamunovo slovo po argoli od timuna, po jarbolin”, dok su neki urezivali “Salamunova slova po daščican, koje se bacaju u šijun, a niki na šoldin zaparaju to slovo, pa bacaju u šijun” (Ivanišević 1905: 228–230). Potvrdu za raširenost te prakse na Jadranu nalazimo i kod Ante Kuzmanića, koji 1847. godine piše da “naši mornari

⁴ *Salomonov testament* označava “prekretnu točku između antičke i srednjovjekovne magije” (Butler 1949: 29) te je “produkt orijentalno-helenističkog sinkretizma koji kombinira židovske i kršćanske elemente” (Duling 1975: 242). Prema *Salomonovu testamentu*, Salomonu je kontrolu nad demonima omogućavao pečatni prsten, tzv. Salomonov pečat, koji je dobio od arkandela Mihovila, a koji je od antike inspirirao mnoge amulete i legende (Rainbow 2007: 258). Na kraju djela Salomon gubi moći te piše testament u kojemu otkriva tajna imena, inkantacije i magijske formule koji služe u medicinsko-magijske svrhe, tj. za liječenje i otjerivanje demona (Duling 1975: 242). U *Testamentu* su opisani i demoni bolesti (engl. *demons of disease*) od kojih svaki uzrokuje različite bolesti i stanja kod ljudskog organizma (Butler 1949: 30–33).

⁵ U islamskom svijetu ta ideja raširena je putem *Kurana*, u kojem stoji da je kralj Salomon podčinio vjetar koji snažno puše (Winston 1979: 175).

kad nemaju topovah, na stoxeru (jamboru) zarixu salamunovo slovo, pa unj nox zabodu, jera misle, da to pijavicu od broda odbija” (Kuzmanich 1847: 192). Na Pelješcu se pak pripovijedalo da bi stari pomorci “razvrgli” pijavicu “tako da bi u zraku u neprekidnoj crti napravili *Salamunovo slovo*” (Pederin 1987: 98),⁶ a u Istri svećenik “blagoslovi po zraku, kad gre oblak, i delaju Salamunovo slovo proti mori” (Bošković-Stulli 1959: 143, br. 138), što ukazuje na to da se znak nije uvijek trebao materijalizirati urezivanjem ili iscrtavanjem na podlozi, već se učinkovitom smatrala i njegova manifestacija kroz izvedbu i gestu. Sarah Johnston navodi da je *Salomonov testament* utjecao na “narodna vjerovanja mnogih kultura, magijske prakse i literalna djela” na “grčkom, latinskom, hebrejskom, aramejskom, arapskom i perzijskom jeziku, kao i svim suvremenim europskim jezicima” upućujući na geografsku rasprostranjenost i utjecaj koji je imao zahvaljujući prijevodima, prijepisima i citiranjima drugih autora (Johnston 2002: 35), uglavnom u djelima iz područja demonologije, okultizma, ezoterije te magijskim priručnicima (grimorijima). Postoji mogućnost da su među svećenicima, redovnicima i drugim crkvenim dostojanstvenicima s našeg područja kolale latinske verzije teksta, zbog utjecaja koji je *Salomonov testament* imao na kršćansku demonologiju i egzorcizam demona, no zasad dokaza nema te su svakako potrebna daljnja istraživanja koja bi takve tvrdnje dokazala ili opovrgnula.

U razdoblju između 3. i 4. stoljeća dolazi do promjene diskursa te se kralj Salomon više ne prikazuje samo kao egzorcist koji ima moć upravljanja demonima nego i kao moćan čarobnjak (Carroll 1990: 271). Isto se dodatno učvrstilo tijekom srednjeg vijeka i renesanse kada Europom i Bliskim Istokom počinju kolati tzv. pseudo-Salomonovi tekstovi, odnosno arapske, hebrejske i zapadnjačke verzije magijskih rukopisa za koje se vjerovalo da ih je sastavio sam kralj Salomon, a koje su davale uputstva kako podčiniti demone (Johnston 2002: 40). Najpoznatiji od njih je *Ključ kralja Salomona* (*Clavicula Salomonis*), nastao pod utjecajem židovskog misticizma, koji je od 14. stoljeća stekao veliku popularnost jer je davao magijske upute kako steći bogatstvo, ljubav, otkriti lopova i sl., a već tijekom srednjeg i ranog novog vijeka javljaju se verzije rukopisa na hebrejskom, latinskom, talijanskom, francuskom, grčkom, engleskom i njemačkom jeziku sudjelujući u kreiranju europskog folkloru (Butler 1949: 48–64).⁷ Jednako utjecajno djelo bilo je i *Lemegeton Clavicula Salomonis*, odnosno *Mali ključ kralja Solomona*, koji donosi popis 72 demona, a tijekom 16. i 17. stoljeća pojavljuje se u više verzija i prijevoda (ibid.: 65–80). Oba djela prožeta su “judaističkom religijom i ezoterijom Kabale” te imaju dijelove prizivanja zlih duhova da bi ih koristili za stjecanje vlastite koristi i tzv. “crne magije” (ibid.: 79). Okultni tekstovi te magijski priručnici (grimoriji) nastali pod utjecajem spomenutih rukopisa početkom 16. stoljeća doživljavaju procvat zahvaljujući izumu tiskarskog stroja te pridonose širenju okultnih ideja

⁶ Autor navodi da je u primaćoj sobi njihove kuće u Kućištu našao “Salamunovo slovo na zidu u slici” koja je pripadala kapetanu Ivanu Pederinu te “da je bio običaj da se gdje god u kući ima Salamunovo slovo (što se inače reče Salamunova zvijezda)” (Pederin 1987: 98).

⁷ Magijski priručnici *Clavicula Salomonis* i *Sigillum Salomonis* našli su se na listi radova o nigromanciji (crnoj magiji) u upozoravajućem pamfletu koji je 1456. godine Hartlieb uputio Ivanu od Burgundije (Butler 1949: 48).

kršćanskom Europom.⁸ Spaljivanje magijskih priručnika za vrijeme inkvizicije te njihovo stavljanje na popis zabranjenih knjiga (*Index Librorum Prohibitorum*) nije spriječilo njihovu cirkulaciju, nego je pogodovalo stvaranju europskog ilegalnog tržišta kroz krijumčarenje knjiga i tiskanje u protestantskim zemljama (Davies 2009: 79–80; Bellingradt i Otto 2017).

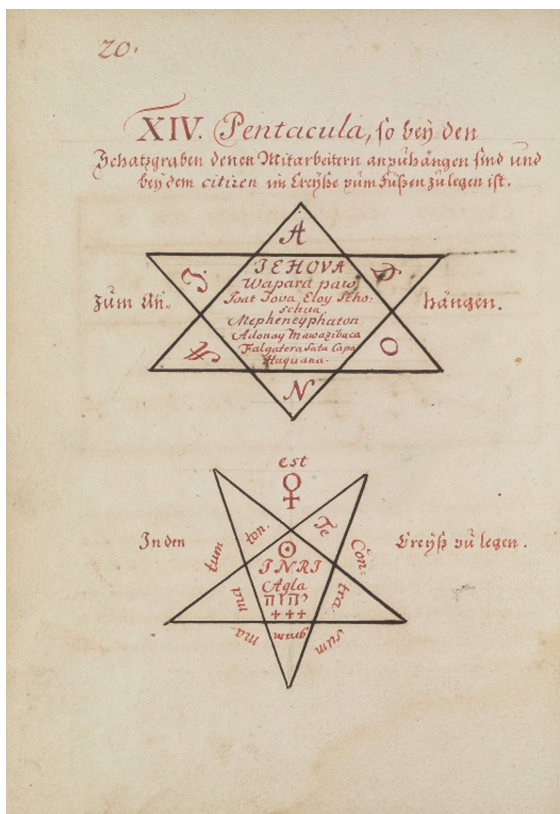

Tabla *Pentacula*, u *Doctoris Iohannis Faustii Magia Naturalis Et Innaturalis*, Passau, 1612., Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Klassik Stiftung Weimar

Važan dio gotovo svih tzv. Salomonskih tekstova je pečatni prsten. Dok se na Istoku kod arapskih pisaca Salomonov pečat prikazuje kao heksagram, u Zapadnoj Europi prikazivanje Salomonova pečata kao pentagrama razvija se za vrijeme srednjeg vijeka i renesanse, kada jača bavljenje magijom pod utjecajem arapskog i židovskog okultizma (Jacobs i

⁸ Popis nekih od značajnijih grimorija nastalih pod utjecajem rukopisa posvećenih Salomonu, posebno *Ključa kralja Solomona* i *Malog ključa kralja Salomona*, v. u Butler 1949: 80–99. Od židovskih grimorija čiji su prijevodi cirkulirali srednjovjekovnom Europom treba spomenuti *Knjigu Raziela*, čija se printana verzija pojavila 1701. godine u Amsterdamu te nekromantski grimorij *Sefer ha-Razim*, čiji izvornik najvjerojatnije datira u 5. ili 6. stoljeće (Davies 2009: 29–30). Dok je tiskanje grimorija pomoglo širenju ideja i demokratizaciji magijskih tekstova, istovremeno su izgubili na vrijednosti izvorni rukopisi pisani posvećenom tintom, s ručno izrađenim crtežima i simbolima, odnosno kroz “ritualnu uporabu materijala” (ibid.: 5).

Seligsohn 1906: 448).⁹ Dok su za vrijeme srednjeg vijeka ručno pisani grimoriji s crtežima bili skupi i dostupni uglavnom samo kleru i plemstvu, mogućnost tiskanja grimorija od konca 15. stoljeća snizila im je cijenu i učinila ih dostupnim širem pučanstvu, a činjenica da su se u njima nalazile slikovne i tekstualne upute o tome kako steći ljubav, bogatstvo, zdravlje, odagnati zle demone i bolesti, utjecati na prirodne sile i sl. učinila ih je sastavnim dijelom popularne kulture i europskog narodnog folklora. Pentagram je kao *signum Salomonis* stekao popularnost kao apotropejski znak često korišten na srednjovjekovnim i renesansnim amuletima. Iako je njegovo značenje konstruirano kroz literarnu magijsku tradiciju, odnosno pseudo-Salomonova djela, iako je postao dio folklora kršćanske Europe, zbog toga što je ranije tumačen kao kršćanski znak koji predstavlja pet Kristovih rana (Grgić 1979: 458), ali i zbog činjenice da je prema literarnoj predaji Salomonu moć dolazila od Boga.¹⁰ Utjecaje primjene tzv. salomonske magije nalazimo i na području Hrvatske od 18. do 20. stoljeća. Svećenik Luka Ilić, pišući 1846. godine o narodnim slavonskim običajima, navodi kako žensko demonsko biće *moru* mogu od kuće odagnati “svakojaka kabalistička zlamenja, koja se na kućah i kiljerih prave” (Ilić 1846: 298).¹¹ Tijekom 19. i početkom 20. stoljeća u Samoboru se od demona *mure* štitilo iscrtavanjem pentagrama kredom na kućnim vratima i dječjoj kolijevci (Lang 1914a: 146), a kad bi krava izgubila mlijeko iscrtavao se obrnuti pentagram na vratima štale (Lang 1914b: 208).¹² Pod nazivom *Salamunovo slovo* javlja se u hrvatskoj pučkoj kulturi kao moćan apotropejski znak protiv *more* (Lovretić 1902: 139; Bošković-Stulli 1959: 220), a Ivan Milčetić koncem 19. stoljeća piše da se *mora* može odagnati ako se “uljem sa zvona načini na vratima spavaće sobe salamunski uzao” (Milčetić 1896: 236). Bitno je ukazati na porijeklo pojedinih naziva za pentagram u Hrvatskoj da bismo lakše shvatili kako se oblikovao narativ kojim je definirano značenje simbola. Naime, u Makarskom primorju, kao i u ostatku Dalmacije te u Istri, za taj znak bio je uvriježen naziv *Salamunovo slovo*, koji zasigurno proizlazi iz latinskih i talijanskih verzija pseudo-Salomonovih djela, i srodnih im grimorija, gdje se simbol navodi

⁹ Salomonov magični pečatni prsten se nakon prvog spomena u *Salomonovu testamentu* u kasnijim grimorijima prikazivao različito, kao heksagram, pentagram, kružni simbol te magični kvadrat SATOR AREPO na području Rusije (Davies 2009: 13). Salomonov pentagram spominje se u *Lemegetonu* kao jedan od rekvizita pri izvođenju rituala prizivanja duhova te se u rukopisu nalazi i njegov crtež (Butler 1949: 73, 76). Elizabeth Butler navodi da je na Salomonovu prstenu bio *penthalpha*, odnosno pentagram (ibid.: 29). Francuski magijski priručnik *Clavicule de l'enchiridion du Pape Leon* iz kasnog 17. stoljeća “sadržavao je egzorcizme, kao i instrukcije kako prizvati blago ili kako kreirati simbole i amulete koji najčešće uključujući petokraku zvijezdu ili pentagram” (Davies 2009: 34–35). Robert Barker iz Cambridgeshirea u Engleskoj se 1466. godine našao pred biskupom zbog posjedovanja grimorija i crteža sa simbolima, između ostalog i tabele s heksagramima i pentagramima koji su mu trebali služiti za “prizivanje duha koji će ga uputiti do skrivenog zlata i srebra” (ibid.: 39). Latinski srednjovjekovni magijski rukopis iz 13. stoljeća, tzv. *Honorijeve knjige zakletvi* (*Liber iuratus Honorii*), koji pripada korpusu salomonskih djela, spominje korištenje *signum Salomonis* u svrhu zaštite magičara tijekom izvođenja rituala (Skemer 2006: 119).

¹⁰ Na talismane su se od 12. do 15. stoljeća, korištene u specifične svrhe poput zaštite putnika, zaštite kuće od lopova, donošenja sreće, liječenja bolesti itd., urezivali, gravirali i oslikavali različiti simboli za koje se vjerovalo da imaju magijsku moć, između ostalog i “*Solomonic pentacles*” (Skemer 2006: 8).

¹¹ Luka Ilić *moru* opisuje kao staru baku koja se noću pretvara u muhu ili leptira te ulazi u spavaću sobu gdje guši i sisa usnulu osobu (Ilić 1846: 298).

¹² Milan Lang donosi i grafički prikaz obrnutog pentagrama pod lokalnim nazivom “vučja capa (murska capa)” (1914b: 208). Suzana Marjanić navodi da je riječ o “značenjskom pomaku *murske cape* na *vučju capu*, jer animalistička simbolizacija vuka slovila je kao egzorcistički apotropej od zlih sila” (1999: 59).

kao *signum Salomonis*, odnosno *sigillum Salomonis*, označavajući pritom Salomonov pečat. U kontinentalnoj Hrvatskoj pentagram se pak javlja pod nazivom *murska capa* (murina šapa) i *morina noga*¹³ što su nazivi koji očigledno potječu iz njemačkog folklor. Naime, mišljenja sam da je riječ o prijevodu stare njemačke riječi za pentagram *Drudenfuss* (*Drudenfuß*) gdje “Drude(n)” označava noćnog demona kojemu je ekvivalent demon *mura/mora* iz hrvatske narodne tradicije, a “fuss” nogu, a naziv je u uporabi od 16./17. stoljeća.¹⁴ U njemačkom folkloru pentagram s dva kraka usmjerena prema gore koristio se ponajviše za zaštitu od noćnih demona, za koje se vjerovalo da ostavljaju trag nalik stopalu ptice, u obliku obrnutog pentagrama. U Ivekovićevu i Brozovu *Rječniku hrvatskoga jezika* iz 1901. godine termini *Solomonovo slovo* i *Drudenfuss* prikazani su kao istoznačnice, uz objašnjenje da “kad žene baju oko kakve gute (osobito oko vrata) onda pišu kašto čivitom i Solomonovo slovo” (Broz i Iveković 1901: 444), dovodeći ispisivanje tog znaka uz bajanje, odnosno čaranje što se vezuje uz ritualne postupke magijske tradicije.

Drudenfuss (obrnuti pentagram) na kućnom nadvratniku, Ahrweiler, Njemačka, 1639. Izvor: https://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Drudenfuss_1639.jpg

¹³ Iz Langova istraživanja saznajemo da je lokalni naziv za pentagram u Samoboru *murska capa* koju je potrebno izvesti u jednom potezu, a donosi i njezin grafički prikaz (1914a: 146). Posvojni pridjev “murska” referira se na *muru* (ženski demon), za koju se vjerovalo da može poprimiti životinjsko obličje, dok imenica “capa” označava životinjsku šapu. U Samoboru su *muru* opisivali kao ženu s pandžama na nogama koja može poprimiti oblik teleta ili ždrijebca i koja navečer dolazi gušiti i sisati ljude, ali i životinje. Jagoda Vondraček-Mesar u svom magistarskom radu navodi da se magijska zaštita od utjecaja vještica na roditelju i djetetu u Sopju kod Slatine postizala crtanjem znaka *morine noge*, odnosno pentagrama bijelom ili crvenom kredom ispod kreveta (Vondraček-Mesar 1993: 15), što je u značenjskom smislu srodno nazivu za pentagram na području Samobora.

¹⁴ Njegovoj je popularizaciji zasigurno pridonijelo djelo *Faust* (1808) Johanna Wolfganga von Goethea (1749. – 1832.), u kojem se Faust s pentagramom (*Drudenfuß*) na kućnom pragu pokušao zaštititi od demona Mefistofelesa. Goethe je obradio popularnu priču o liječniku, vraču, alkemičaru iz 16. stoljeća koji je prodao svoju dušu Sotoni. Djelo je nastalo pod utjecajem pučke kulture i vjerovanja 16. stoljeća. Naime, Faust u knjizi vrši egzorcizam koristeći grimorij *Ključ kralja Salomona* (*Clavicula Salomonis*) (Davidson 1969: 18) što ukazuje na značaj koji su psudo-Salomonove knjige izvršile na popularnu kulturu Europe. Također, obrnuti se pentagram pod nazivom *Das Cingulum Salomonis* javlja na više crteža u prvom dijelu rukopisa *Doctoris Iohannis Faustii Magia Naturalis Et Innaturalis*, pisanog u Passauu u Njemačkoj 1612. godine, a koji se čuva u Herzogin Anna Amalia Bibliothek (Pseudo-Faust 1612: 30, 50, 106, 146, 168). Riječ je o pseudoepigrafskom djelu pripisanom upravo doktoru Johannesu Faust.

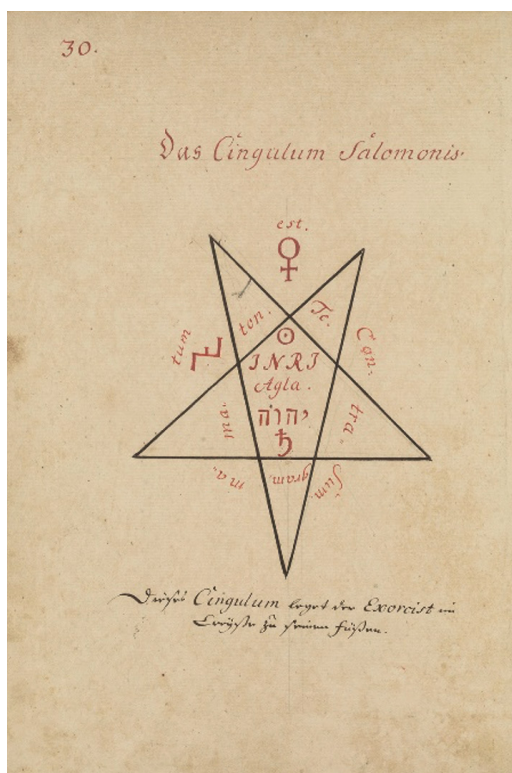

Tabla *Das Cingulum Salomonis*, u *Doctoris Iohannis Faustii Magia Naturalis Et Innaturalis*, Passau, 1612., Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Klassik Stiftung Weimar

UREZANI I UKLESANI PENTAGRAMI (SALAMUNOVO SLOVO) NA STAMBENO-GOSPODARSKIM OBJEKTIMA MAKARSKOG PRIMORJA

Terenskim istraživanjem Makarskog primorja evidentirala sam šest primjera novovjekovnih pentagrama te dva komparativna primjera, jedan u Jelsi, a drugi na Korčuli, koji upućuju na rasprostranjenost ove prakse na Jadranu. Najveći broj spomenutih pentagrama, njih čak pet, nalazi se u sjeveroistočnom dijelu podgorskog zaseoka Vruja, gdje se podno litica Biokova oko 1800. godine formira skup kuća u nizu, položenih u smjeru istok-zapad, uz koje se nalaze i pomoćni gospodarski objekti.

Na pentagrame me uputio sugovornik (K. V., rođen 1926.),¹⁵ intervjuiran 14. prosinca 2016.:

¹⁵ Biografski podaci o sugovorniku pohranjeni su u privatnom arhivu autorice članka.

[...] ima gori na kućan, kad se ide na laz, ima, kako bi ti reka, to je židovski križ, ali onda kad su ga oklesali oni nisu znali da to znači porijeklo Židova. Ali se kod nas uvijek govorilo da je *Pilatov Dvor* radi tih šta su na kamenu... Vako bi bio taj križ [kazivač na papiru crta pentagram]. To je znak židovski. To je gori na prvoj kući kad ideš na onu ulicu na laz. Ima na zidu, ja mislin da ima i dva. *Salamunovo slovo* uvijek smo ga zvali... Ta kuća je sagrađena ima 150 godina. To je jedna od najstarijih kuća... Tamo ja mislin na laz, unde ima kod ove prve kuće od Letice, pa tamo dalje di je Čučina kućica, od Ljube Letice, pokojnoga kuća. Mislin da i tamo ima taj židovski znak. Samo ova je prva kuća, a ona tamo treća, četvrta.

Obrnuti pentagram na *Pilatovu Dvoru*, Podgora, zaseok Vruja, oko 1835., foto: Antonia Vodanović

Taj stambeni niz tradicijskih kamenih kuća sagrađen je prije 1835. godine kada je ucrtan u prvu austrijsku katastarsku izmjeru. Na njegovu jugoistočnom završetku je tzv. *Pilatov Dvor*, dvokrilni stambeno-gospodarski sklop s unutrašnjim dvorištem, koji s južne strane zatvara dvorišni zid s lučno nadvijenim dvorišnim vratima. Iz unutarnjeg dvorišta s kamenim mlinom iz 18./19. stoljeća pristupalo se gospodarsko-skladišnim prostorijama u prizemlju. Na južnoj fasadi dograđenog istočnog krila sklopa, a u blizini dvorišnog ulaza, nalazi se u jednom potezu urezan pentagram s dva kraka usmjerena prema gore. Između krakova pentagrama urezano je pet manjih križeva, a bočno su prikazi koji nalikuju na stilizirane palme sa sedam grana. Srodne prikaze pentagrama uparene s križevima i drugim motivima nalazimo u europskim srednjovjekovnim i ranonovovjekovnim grimorijima te magijskim rukopisima u kojima se isprepleću elementi i simboli iz kabale (židovskog misticizma) sa zapadnjačkom tradicijom.

Reutilizirani pentagram sa slovom S, Podgora, zaseok Vruja, oko 1800., foto: Antonia Vodanović

Tabla *Pentaculum Pentagonon Salomonis*, u
Doktor Johannes Faust's *Magia naturalis et innaturalis*,
Stuttgart, 1849, Austrijska nacionalna knjižnica

Ispod puteljka koji prolazi ispred *Pilatova Dvora* nalazi se reutilizirani kameni blok od lokalnog “brušnjaka” u koji je oštrim predmetom utuckan pentagram. Najvjerojatnije je izvorno bio ugrađen u *Pilatov Dvor* ili neku od susjednih kuća u nizu te je prilikom recentnih zahvata i pregradnji dislociran na sadašnju poziciju. Dio grafitne kompozicije čini i veliko slovo S u gornjem lijevom kutu, između krakova pentagrama, o čijem izvornom značenju u ovom trenutku možemo samo nagađati. Kod prikaza *Salamunova slova* u srednjovjekovnim i novovjekovnim magijskim priručnicima i grimorijima obično se između krakova pentagrama crtaju križevi ili ispisuju imena anđela, arhanđela, duhova, demona i sl. Slovo S na podgorskom se primjeru možda referira na početno slovo imena kralja Salomona ili, još vjerojatnije, moguće je da je riječ o početnom slovu riječi *S(piritus)* u službi invokacije Duha Svetog s ciljem zaštite kuće i ukućana. Primjerice, u njemačkom grimoriju *Magia naturalis*

et innaturalis, pseudoepigrafski atribuiranom doktoru Johannesu Faustu, nalazi se tabla naziva *Pentaculum Pentagonon Salomonis*, s prikazom pentagrama blago zarotiranog udesno između čijih se krakova s lijeve strane javlja *Sps* s horizontalnom crticom kraćenja iznad “ps” za *Spiritus* (Faust 1849: tabla 128).¹⁶ U prilog tome da bi slovo S moglo stajati za *S(piritus)* kao invokacija duhova ide i talijansko-latinska verzija *Clavicule Salomonis*, koja se čuva u Knjižnici Wellcome u Londonu, nekadašnjem Wellcome institutu za povijest medicine. U tom rukopisu iz oko 1775. godine uz crtež pentagrama stoji opisni tekst: “*Serve per invocare gli Spiriti che sono sotto il firmamento*” (Pseudo-Salomon oko 1750: crtež br. 25). Slova oznaka S bi još mogla stajati za *S(alute)* ili *S(anitas)* s obzirom na to da je pentagram kroz povijest često bio tumačen i kao medicinski simbol za zaštitu od bolesti (Brenko et al. 2001).

Clavicula Salomonis reggia Israelitis, oko 1775., Knjižnica Wellcome u Londonu, MS 4668, tabla s pentagramom i natpisom “*Serve per invocare gli Spiriti che sono sotto il firmamento*”

¹⁶ Iako su ovakvi tekstovi s njemačkog govornog područja, inspirirani Kabalom i pseudo-Salomonovim djelima, mogli naći svoj put do čitatelja u Dalmaciji tijekom austrijske uprave, zasad nemam podataka o tome jesu li se i koliko su se čitali u ovim krajevima. Ovaj grimorij vjerojatno nije imao izravnih utjecaja na primjere pentagrama u Podgori jer se njegovo prvo tiskano izdanje pojavilo na tržištu tek 1849. godine, a podgorski pentagrami datiraju u konac 18. ili početak 19. stoljeća.

Obrnuti pentagram uzidan u dvorišni zid potleušice, Podgora, zaseok Vruja, oko 1800., foto: Antonia Vodanović

Grafiti pentagrama i latinskog križa, Podgora, zaseok Vruja, oko 1800., foto: Antonia Vodanović

Sa sjeverozapadne strane *Pilatova dvora*, u nastavku stambenog niza, nalazi se potleu-šica na čiji je dvorišni zid, u neposrednoj blizini vrata, a na spoju sa susjednim objektom, nevješto urezan još jedan pentagram s dva kraka usmjerena prema gore, a četrdesetak centimetara dalje od njega uklesan je latinski križ na zid susjednog objekta. Također, na pročelju treće kuće, u istom stambenom nizu prema sjeverozapadu, ispod krova uklesana su jedan pored drugog još dva pentagrama. Na jedan klesanac uklesan je pentagram flankiran s dva latinska križa, a na drugi obrnuti pentagram. Srodan pentagram s dva kraka usmjerena prema gore pronašla sam urezan iznad ulaznih vrata prizemlja na jednoj kamenoj kući iz 19. stoljeća u zaseoku Čista u Gradcu. Da ta praksa nije bila raširena samo na Makarskoj rivijeri, potvrđuje i jedan obrnuti pentagram uz koji je uklesana 1849. godina, koji sam zabilježila u staroj jezgri u Jelsi na Hvaru, na kućnom dovratniku te jedan manji pentagram na dovratniku kuće u srednjovjekovnoj jezgri Korčule, vjerojatno također uklesan u 19. stoljeću.

Dva pentagrama uklesana ispod kućnog krova u Podgori, zaseok Vruja, oko 1800, foto: Antonia Vodanović

Pentagram flankiran s dva latinska križa, Podgora, zaseok Vruja, oko 1800, foto: Antonia Vodanović

Etnologinja Dinka Alaupović-Gjeldum, pišući o osobitostima tradicijskog graditeljstva Makarskog primorja, navela je da je uobičajeno “urezivanje križeva ili pentagrama – *Salamunova slova* uz dovratnik kao apotropejski znak” (Alaupović-Gjeldum 1992: 156), međutim nije precizirala u koje se zaštitne svrhe koristio. Nakon nje, ovom temom bavila se autorica ovog teksta, koja je prva uspostavila vezu između grafita pentagrama (*Salamunova slova*) u Makarskom primorju sa zapisima o *Salamunovu slovu* u ljekaruši fra Luke Vladimirovića iz franjevačkog samostana u Zaostrogu, koju ju je pod nazivom *Likarije priprostitute* tiskao 1775. godine u Veneciji, kao i s pismom makarskog kanonika Ivana Josipa Pavlovića Lučića (1755. – 1818.) o uporabi tog znaka, koje je 1781. godine poslao papi Piju VI. u Rim (Vodanović 2018), o čemu će biti više riječi dalje u tekstu. Posljednji se ovom temom bavio Marinko Tomasović analizirajući pentagram uklesan na kamenu gredu mrtvačnice u zaseoku Makar kod Makarske (Tomasović 2019: 42–46), kao i jedan pentagram na kamenu uz dovratnik mlina u zaseoku Medići u Brelima (Tomasović 2021).

Usmena predaja ili zapis o izvornom značenju pentagrama u Podgori i Gradcu nisu se nažalost sačuvali do današnjih dana. Sukladno literarnoj tradiciji i komparativnim etnografskim zapisima mogli su biti postavljeni kao zaštita ukućana, ali i životinja, od različitih bolesti (groznice, plamca...), zatim uroka, demoni, *mora* i drugih nadnaravnih bića u koje je vjerovalo onodobno stanovništvo. Dva pentagrama u Podgori, uklesana odmah ispod kućnog krova, mogla su biti postavljena kao zaštita od štete koju je jaki vjetar (*bura*) mogao nanijeti objektima na toj poziciji. Naime, kao što sam već navela u uvodnom poglavlju, još je u antici, u djelu *Salomonov testament* iz 2. stoljeća, postavljen temelj legendi o Salomonu kao zaštitniku od vjetera, koja se ukorijenila i na Jadranu. Srodna uporaba pentagrama

zabilježena je na Šolti, gdje se vjerovalo da se čovjek, ako se za vrijeme oluje zatekne na otvorenom ili u poljskoj kućici, može zaštititi iscrtavanjem *Salamunova slova* na plosnatom kamenu, inače u Dalmaciji korištenom za krovni pokrov stambenih i gospodarskih objekata, i “čim prvo zrno pogodi znak, krupa će prestati” (Rajković 1990: 94). Pentagram u Gradcu je pak mogao biti uklesan i kao zaštita od lopova s obzirom na to da je smješten iznad ulaznih vrata prostorije u prizemlju gdje su se skladištile namirnice poput ulja, vina, pšenice i sl., a ne iznad glavnih ulaznih vrata koja su koristili ukućani za pristup stambenim prostorijama. Izvorišta za takvu ulogu pentagrama nalaze se u pseudo-Salomonovim tekstovima, točnije u srednjovjekovnom grimoriju *Clavicula Salomonis* te njegovim prijevodima koji su kolali Europom, a u kojima kralj Salomon daje upute za razotkrivanje kradljivaca i pronalazak ukradenih stvari.¹⁷ Popularni grimorij *Clavicula Salominis* najvjerojatnije je imao utjecaja i na *Karlobašku ljekarušu* iz 1603. godine, u kojoj se nalaze “demonistički elementi” i “magični postupci” te dijelovi teksta koji ukazuju na “molitve i čaranja što su ih kroz stoljeća srednjeg vijeka prepisivali hrvatski glagoljaši” (Derossi et al. 1984: 127–128, 130). U receptu “za tadbinu”, tj. prepoznavanje kradljivca, u izvedbi se koristi pentagram (ibid.: 141–142; Pećina i Fatović Ferenčić 2009: 79, 89) kao vid Salomonove magije. Naravno, nije isključena ni mogućnost da je pentagram iznad vrata gospodarske prostorije kuće bio urezan kao zaštita protiv djelovanja “urokljivih” očiju, vještica i srodnih nadnaravnih bića za koje se vjerovalo da štetnim nadnaravnim činima mogu pokvariti hranu te uzrokovati bolesti i smrt stoke, krucijalne za život u seoskoj sredini (Banović 1918).

Pozicija pentagrama na kući u Gradcu, zaseok Čista, 19. stoljeće, foto: Antonia Vodanović

¹⁷ Upute iz *Ključa kralja Salomona* za otkrivanje lopova i pronalazak ukradenih predmeta, v. Lidell MacGregor Mathers 1889: 42–44.

Pentagram iznad ulaznih vrata, zaseok Čista, Gradac, 19. stoljeće, foto: Antonia Vodanović

Obrnuti pentagram i godina 1849. uklesani na kućni dovratnik, Jelsa, Hvar, foto: Antonia Vodanović

Pentagram na kućnom dovratniku, Korčula, 19. stoljeće, foto: Antonia Vodanović

Primjeri iz Podgore i Gradca ukazuju na to da se znak pentagrama izvodio na kamenom bloku koji je svojom obradom, bojom, vrstom kamena ili zaglađenošću plohe odudarao od ostalih kamenih blokova koji su činili strukturu zida gdje je ugrađen, što upućuje na to da je njihovo uklesavanje i postavljanje na fasade stambeno-gospodarskih objekata bilo planirano prije same izgradnje i da su se kamenu na koji se uklesavao znak posvećivale osobita pažnja i važnost. Drugim riječima, to upućuje na to da su pentagrami na *Pilatovu Dvoru* i okolnim kućama u nizu u Podgori izvedeni negdje koncem 18. stoljeća ili početkom 19. stoljeća, svakako prije 1835. godine, kada su navedene kuće ucrtane u austrijski katastar. Prema lokalnoj predaji koju mi je iznio sugovornik iz Podgore (K. V., rođ. 1926.), kuće s uklesanim pentagramima u podgorskoj Vruļji sagradili su istarski majstori, koji su se ondje privremeno doselili:

Istriani su bili ti koji su radili te kuće od kamena. Oni su bili majstori pa su dolazili i radili. Tu su stali par godina dok su sagradili sve te kuće. U nekoga veća u nekoga manja...

U arhivskim zapisima, točnije u podgorskim maticama 18. stoljeća, spominju se doseljene zidarske i kamenoklesarske obitelji, kao i majstori i zidari, pa je tako 1793. godine, u

pretpostavljenom vremenu izgradnje spomenutih kuća, u Podgori zabilježeno djelovanje istarskog majstora Antuna Kumarića, koji se u Podgoru doselio iz Lovrana (Bezić Božanić 1982: 49), no nepoznato je na kojim je točno gradnjama bio angažiran u Podgori te je li sudjelovao u izgradnji kuća s pentagramima.

Svakako se postavlja istraživačko pitanje jesu li istarski majstori koje pamti lokalna predaja bili zaduženi i za uklesavanje tih simbola na kuće ili su pak kao poseban magijsko-religijski čin bili izvedeni od strane vlasnika objekata. Također, postavlja se i pitanje o tome tko je inicirao uklesavanje tih simbola, majstori koji su gradili kuće ili vlasnici objekata. Način uklesavanja svakako upućuje na sasvim amatersku izvedbu, gdje je sadržaj važniji od forme, a ne na rad vještog kipara ili kamenoklesara. Budući da je uporaba *Salamunova slova* u apotropejske svrhe bila široko rasprostranjena i u Istri, kao i u Makarskom primorju, njihovo su postavljanje mogli inicirati i jedni i drugi. Uklesavanje apotropejskih simbola na stambene i gospodarske objekte te raskrižja s ciljem zaštite ljudi, životinja i putnika bilo je veoma raširena praksa u Podgori od 17. do 20. stoljeća te sam na području Podgore, u suradnji s arheologom Ivanom Huljevom, evidentirala stotinjak grafita, najvećim dijelom križeva različitih tipologija, od kojih je tek dio publiciran (Vodanović i Huljev 2017, 2018; Vodanović 2019: 292). Sustavnim terenskim pregledom obuhvatili smo sve podgorske zaseoke, uključujući i sekundarno pastirsko naselje Podglogovik na Biokovu, no nigdje osim na toj lokaciji nismo evidentirali pentagrame. Također, sudeći prema dostupnoj literaturi, nigdje drugdje u Makarskom primorju nije sačuvan toliki broj pentagrama na jednoj mikrolokaciji, što bi moglo ići u prilog tezi da su vezani uz istarske graditelje koji su podigli kuće s tim simbolima. To bi svakako govorilo u prilog tome kako je kretanje stanovništva također utjecalo na fluktuaciju znanja i transmisiju salomonske magije početkom 19. stoljeća te da su utjecaji dolazili iz različitih izvora. Također, povećan broj apotropejskih simbola na jednoj mikrolokaciji može govoriti i o povezanosti te lokacije s vjerovanjem lokalnog stanovništva o povećanom “djelovanju” nadnaravnih sila i bića na tom mjestu, kao i o nekim događanjima iz prošlosti zbog kojih bi stanovnici to mjesto smatrali “zlim”. U Podgori je sustavnim terenskim istraživanjima i intervjuiranjem najstarijih stanovnika mjesta evidentirana upravo jedna takva lokacija, gdje se na crkovnoj kući iz 1689. godine, smještenoj na raskrižju u zaseoku Pivčevi, javio iznadprosječan broj uklesanih apotropejskih grafita križeva (11 zaštitnih križeva). Intervjuiranje starijeg dijela lokalnog stanovništva ukazalo je na to da su sugovornici jedino tu lokaciju u čitavom mjestu isticali kao posebno opasno mjesto gdje su se učestalo okupljala nadnaravna bića, od kojih su naveli vile, vukodlake, mačice i štrokopiliće (duše umrle djece) (Vodanović 2019: 291–292). Lokaciju pak s povećanim brojem pentagrama, zbog nedostatka sugovornika koji o tome imaju saznanja, zasad ne možemo povezati sa sličnim vjerovanjima te će biti potrebna dodatna istraživanja.

PENTAGRAM (SALAMUNOVO SLOVO) U KONTEKSTU MAKARSKOG PRIMORJA I TRANSMISIJE VJEROVANJA PUTEM PSEUDO-SALAMONOVIH DJELA, GRIMORIJA I LJEKARUŠA

Za razumijevanje uporabe toga znaka u lokalnom kontekstu Makarskog primorja značajna nam je knjiga fra Luke Vladimirovića (1718. – 1788.) iz franjevačkog samostana u Zaostrugu koju je pod nazivom *Likarije priprostitute* tiskao 1775. u Veneciji. Na tu knjigu narodne medicine i njezina autora kritički se osvrnuo 1776. godine Sinjanin Ivan Lovrić, ondašnji student medicine u Padovi, sarkastično navodeći “da je to fratar, koji vjeruje u čaranja, vještice i u sve zle duhove, protiv kojih ima posebnih i prekrasnih praznovjernih lijekova” (Lovrić 1948: 172–174).

U spomenutoj ljekaruši fra Luka Vladimirović navodi više pučkih recepata za liječenje plamca. Riječ je o akutnoj bakterijskoj infekciji kože i potkožnog limfnog tkiva, koja je nekoć zbog loših higijenskih uvjeta bila česta u Dalmaciji te je nerijetko imala smrtni ishod. Jedan od recepata koji za tu bolest 1775. godine donosi fra Luka Vladimirović glasi:

Istom likaria, navastito na početku. Dozovi redovnika neka prikriži učinivši križ † i slovo Salomunovo, neka pak upiše ove riči:

i. n.

†

r. i.

Xtus tecum stat. In aeternm state. Xtus Rex venit in pace et Deus homo factus est. Ovo je kušano. (Vladimirović 1775/1999: 32–33/78)

Iz ovog osamnaestostoljetnog religijsko-teurgijskog recepta saznajemo da se pentagram u kombinaciji s križem, uz izgovaranje molitve, koristio za liječenje plamca. Kad govorimo o transmisiji znanja i vjerovanja, bitno je reći da je Vladimirovićev medicinski priručnik bio prva tiskana ljekaruša na hrvatskom jeziku što je zasigurno na našem govornom području pomoglo širenju vjerovanja u ljekovite moći *Salamunova slova* (pentagrama). Tu uočavamo vertikalnu transmisiju znanja putem pisane riječi iz viših, tj. školovanih slojeva društva na pučanstvo, a zatim i horizontalnu transmisiju znanja, jer jednom kad nešto uđe u narodne običaje i praksu, dalje se širi usmenim putem i preporukom, uz određene modifikacije i inačice koje nastaju prenoseći se iz generacije u generaciju. Ljekaruša fra Luke Vladimirovića svakako ukazuje na to da je praksa korištenja *Salamunova slova* među stanovništvom tih krajeva moguće proširena dijelom preko lokalnih redovničkih zajednica.

Međutim, dok je franjevac Luka Vladimirović poticao njegovu uporabu među stanovništvom, toj se praksi suprotstavio makarski kanonik i kolekcionar antičkih natpisa Ivan Josip Pavlović Lučić, koji nije podržavao ustaljeni običaj stanovnika ne samo Makarskog primorja već i ostatka Dalmacije te Bosne i Hercegovine da pentagram koriste kao apotropijski znak za zaštitu bolesnih ljudi i životinja, posebice konja.¹⁸ Međutim, ne uzdajući se u svoj sud, s

¹⁸ Preko grimorija slična su vjerovanja bila rasprostranjena i na Islandu. Godine 1656. Jón Jónsson spaljen je s ocem na lomači zbog vraćanja nakon što su im je u kući pronađeno nekoliko grimorija i magijskih

obzirom na to da su njegova razmišljanja odbacili neki dalmatinski bogoslovci, 31. kolovoza 1781. godine uputio je pismo Papi Piu VI. u Rim tražeći očitovanje po pitanju ispravnosti korištenja toga znaka za liječenje bolesti. Odgovor iz Rima potpisao je tajnik Svetog Oca kardinal Carlo Rezzonico 20. srpnja 1782. godine. U njemu stoji da su nakon razmišljanja donijeli sud da *Salomonovo slovo* i molitva kojom se istovremeno služe vjernici za zaštitu od bolesti nisu u skladu s kršćanskim naukom. Stoga su makarskom kanoniku dali uputu da nastoji da se nitko ubuduće ne služi na nijedan način *Salomonovim slovom*, ni spomenutom molitvom, te da prosvijetli s opomenom sve one koji bi propagirali nauk suprotan izrečenom.¹⁹ Odgovor iz Rima ne iznenađuje jer je dotad *Salamunovo slovo* već postalo sastavnim dijelom brojnih zabranjenih magijskih knjiga koje su znak koristile za prizivanje i podčinjavanje demona te za stjecanje osobne koristi što je bilo suprotno kršćanskom nauku. Unatoč svojim naumima, makarski kanonik nije uspio zauzdati taj običaj jer se uporaba pentagrama za liječenje i zaštitu od plamca u Dalmaciji zadržala sve do tridesetih godina 20. stoljeća. Na Ižu se početkom 20. stoljeća plamac (crveni vjetar) liječio tako da bi se na bolesnom mjestu tintanom olovkom iscrtalo *Salamunovo slovo* (Jelić 1957: 641). Ispisivanje pentagrama protiv te bolesti koristilo se i u okolici Sinja oko 1930. godine. Zdravko Devetak o tome piše: “Dobro se sjećam da su neke žene došle nas pitati kako se piše to slovo. Mi, djeca, smo to čuli i vidjeli pa smo svuda pisali to ‘čarobno slovo’” (Devetak 1999: 11).

U Devetkovu sjećanju možemo prepoznati horizontalnu podjelu znanja koja je išla usmenim putem od usta do usta, šireći tako tu praksu i održavajući njezin kontinuitet živim, zbog čega se stoljećima, pa i tisućljećima zadržala uz određene modifikacije značenja i forme. Kao što sam već navela, takvo širenje “znanja” utječe i na njegovo značenjsko preoblikovanje, stoga ponekad pentagrami zaista mogu biti djelo djece koja su oponašala odrasle i koristila taj znak kroz igru, bez dubljeg značenja i svrhe. Naime, za djecu je karakteristično tzv. učenje oponašanjem odraslih, kroz igru i spontanu aktivnost, čime usvajaju različite vještine i društvene norme koje će kasnije koristiti kroz život. Na pitanje zna li zbog čega se urezivalo *Salamunovo slovo*, sugovornik iz Podgore (K. V., rođ. 1926.) odgovorio mi je: “Možda je više bilo to, onako, od igre mlađin ljudima da klešu monograme i te križeve, i tako, *Salamunovo slovo* to, židovski taj znak.” Odgovor između ostalog ukazuje i na to da se tijekom 20. stoljeća već postupno počela gubiti svijest o izvornom značenju znaka i razlozima njegova uklesavanja u 18. i 19. stoljeću.

Zbog prikazane transmisije znanja o tom simbolu mišljenja sam da primjere pentagrama (*Salamunova slova*) na tradicijskim kućama Makarskog primorja ne treba toliko tumačiti kao kršćanske simbole koji simboliziraju pet Kristovih rana, već kao bijelomagijske simbole koji predstavljaju Salomonov pečat, odnosno magični pečatni prsten, s kojim je kralj Salomon prema literarnoj tradiciji mogao odagnati i podčiniti demone, upravljati prirodnim silama te liječiti bolesne, a koji je postao dio europskog folklora zahvaljujući ponajviše srednjovjekov-

spisa i nakon što je Jónsson priznao na sudu da je koristio “Salomonov znak” da izliječi telad koja su bila bolesna zbog djelovanja Sotone (Davies 2009: 71).

¹⁹ Sadržaj pisama donosi duvanjski kapelan Jakov Perković (Perkovich 1809: 12–14).

nim i renesansnim kopijama i prijevodima pseudo-Salomonovih grimorija te drugih djela koja su iz tih priručnika preuzimala simbole šireći tako njihovu uporabu. Ovdje se postavlja i pitanje cirkuliranja znanja i rukopisa na prostoru mletačke Dalmacije, a samim tim i na području Makarskog primorja. Naime, povjesničar Owen Davies navodi da postoje “opsežni dokazi da su pripadnici srednjovjekovnog klera bili glavni prakticioneri magije i samim time vlasnici, prepisivači i cirkulatori grimorija” te da su samostani “zasigurno bili važni repozitoriji magijskih knjiga”, dok europska sveučilišta smatra drugim važnim centrima produkcije i konzumacije grimorija (Davies 2009: 36). S obzirom na to da se takva dijela nisu tiskala na ovim prostorima, pretpostavljam da su redovničkim zajednicama s Makarskog primorja (franjevački samostani u Makarskoj, Zaostrugu i Živogošću), kao i lokalnom svećenstvu te plemstvu, vjerojatno bila poznata neka pseudo-Salomonova izdanja na latinskom i talijanskom jeziku koja su mogli nabaviti u Veneciji, kao i drugim kulturnim centrima na suprotnoj obali Jadrana, ali i širom Europe. Primjerice, grimorij *Ključ kralja Salomona* bio je “sveprisutan i naširoko cirkuliran grimorij” koji je u Veneciji tijekom ranog novog vijeka bio dostupan na latinskom, talijanskom, francuskom, engleskom i njemačkom jeziku (ibid.: 55). Također, u 16. stoljeću u Veneciji su bili popularni zaštitni talismani u obliku komadića papira ili pergamene na kojima su bili ispisani simboli, pečati te kratka prizivanja i čini preuzeti iz tog grimorija (ibid.: 67). Pretpostavku o sveprisutnosti *Clavicule Salomonis* i drugih magijskih knjiga u Veneciji tijekom 17. i 18. stoljeća potvrđuje i istraživanje arhiva Mletačke inkvizicije (Sant’Uffizio, 1547. – 1797.) povjesničara Federica Barbierata. Ono je ukazalo na to da je Venecija bila žarište heretičkih aktivnosti te da je *Clavicula Salomonis* jedno od najčešće spominjanih djela u spisima Mletačke inkvizicije (Barbierato 2002). U tom kontekstu značajan nam je krivični postupak koji su pokrenula tri državna suca istražitelja poslana sredinom 18. stoljeća iz Venecije u Makarsku u vezi slučaja vještičarenja, čarobnjaštva i služenja magijom (Zagato 2015: 223–228). Istraživali su slučaj picokare Andriane Glavashevich, sestre makarskog kanonika Zuanna Glavashevicha, koja se nakon što je navodno pojela začaranu jabuku zaljubila u izvjesnog kriminalca Andreu Gudegha, a koji je zatim, koristeći se magijom, skinuo s nje redovnički habit i seksualno je iskoristio. Gudegh je, prema optužbama, zaveo kanonikovu sestru koristeći se zlim umijećima (*male arti usate*), magijom i čarolijama (*all’uso di maggie e sortilegi*) uz pomoć klerika Gregoria Budalicha i vještice (*la strega*) Pietruzze iz Makarske (ibid.: 224). Pritom je zanimljivo da makarski kanonik klerika Budalicha naziva Asmodejom i neprijateljem čestitosti (*quell’Asmodeo et inimico della castità*) (ibid.: 225). Naime, Asmodej je demon požude, ljubomore i osvete koji se javlja u starozavjetnoj knjizi o Tobiju. Međutim, javlja se i kao 32. od 72 demona u pseudoepigrafskom djelu *Salomonov testament*, te u grimoriju *Lemegeton Clavicula Salomonis* kao jedan od najvažnijih demona (Guiley 2009: 18–19), no nije poznato je li makarski kanonik čitao ta djela.²⁰

²⁰ Demon Asmodej povezuje i sa slučajem redovnica iz Louviera u 17. stoljeću u Francuskoj za koje se vjerovalo da ih je seksualno opsjeo (Guiley 2009: 19) i nad kojima je vršen egzorcizam. Za makarsku trećoretkinju Andrianu smatralo se također da je opsjednuta demonom (*possessione demoniaca*) stoga se obitelj odlučila za egzorcistički obred. Odveli su u samostan Svetog Križa u Živogošću gdje je bilo više od jednog egzorcista te podvrgli egzorcističkom obredu koji je vodio svećenik i egzorcist otac Francesco Sellavich (Zagato 2015: 226–227).

Cirkuliranje stanovništva između jadranskog bazena te odlazak klera i plemstva s područja Istre i Dalmacije na izobrazbu u Veneciju, Padovu, Bolognu i druge centre omogućavali su pristup takvoj literaturi, kao i transmisiju znanja u naše krajeve. Vjerojatno su upravo prilikom odlazaka na studije u Italiju makarski franjevci nabavili prošireno izdanje knjige *Bič demona*, djelo franjevca Girolama Menghija, vodećeg talijanskog renesansnog egzorcista i demonologa, tiskano 1589. godine u Bologni (Kapitanović 2013: 313).²¹ Zapisi inkvizicije ukazuju na to da su egzorcistički priručnici Girolama Menghija “bili korišteni kao grimoriji u svrhe kao što su traženje blaga i liječenje impotencije”, dok je, primjerice, redovnik Zorzi 1643. godine zloupotrijebio *Bič demona* da prizove demone i “posveti talismane za pobjedu u kockanju” (Davies 2009: 59–60). Očito je zloupotreba priručnika dovela do toga da je 1709. godine stavljen na Popis zabranjenih knjiga, no unatoč zabrani njime su se tijekom 18. i 19. stoljeća za izradu zapisa (brevia) služili makarski franjevci Ivan Turić, Stipan Čović i Andeo Matutinović (Kapitanović 2013: 328–329). Da samostane u Makarskom primorju možemo povezati s cirkulacijom znanja o moći *Salamunova slova* potvrđuje već spomenuta ljekaruša *Likarije priprostitute* fra Luke Vladimirovića iz franjevačkog samostana u Zaostrogu, tiskana 1775. godine, koja ukazuje na to da je izravno ili neizravno poznavao sadržaj i svrhu pseudo-Salomonovih djela koja su kolala Europom. Također, u kontekstu cirkulacije simbola pentagrama preko knjiga, napomenula bih da je Franjevački samostan u Makarskoj vjerojatno već u 16. stoljeću nabavio popularni moralni priručnik renesansnog humanističkog pisca Marka Marulića *De institutione beateque vivendi libri seks...* (Kapitanović 1993: 272). Riječ je o izdanju tiskanom 1540. godine u Solingenu u Njemačkoj,²² na čijoj se naslovnici nalazi prikaz obrnutog pentagrama. U tom slučaju pentagram se javlja kao tiskarski znak njemačkog nakladnika i vlasnika tiskare Johannesa Sotera. Identični pentagram pojavljuje se i na ostalim izdanjima te tiskare, a autor mu je kölnski grafičar i ilustrator Anton Woensam (v. Krpan Smiljanec 2022: 92, 111, 114). Uz Soterov amblem ponekad se javlja geslo *Symbolum Sanitatis* (ibid.: 112) definirajući značenje pentagrama kao simbola zdravlja. Johannes Soter često je tiskao medicinska i znanstvena djela, a 1533. godine u Kölnu je tiskao i kultno djelo njemačkog renesansnog filozofa, liječnika, kabalista, okultista i alkemičara Henrija Corneliusa Agrippe *De Occulta Philosophia libri III*, u kojem se javlja ikonični crtež ljudskog tijela unutar pentagrama – simbola harmonije između prirodnog svijeta i geometrije, koji između ostalog ukazuje na brojne transformacije koje je taj simbol prošao kroz povijest prakticiranja magije.

ZAKLJUČAK

Legende o kralju Salomonu kao onome koji ima sposobnost podčiniti demone, upravljati prirodnim silama te ozdraviti bolesne, oblikovale su se od antike do ranog novog vijeka te

²¹ Izvorni naslov knjige glasi *Flagellum daemonum seu exorcismi terribiles potentissimi et efficaces remediaque probatissima ad malignos spiritus expellendos*.

²² O tome da je djelo možda tiskano u Kölnu, a ne u Solingenu (v. Leschinkohl 1994: 121).

su postale sastavnim dijelom popularne kulture i folklora raširenog diljem Bliskog Istoka i Europe, pa tako i prostora današnje Hrvatske.

Interdisciplinarnim istraživanjem nastojala sam ukazati na moguću povezanost između uporabe *Salamunova slova* u Makarskom primorju i cirkulacije latinskih i talijanskih verzija pseudo-Salomonovih djela (*Clavicula Salomonis*, *Lemegeton Clavicula Salomonis Regis*...), koja su tijekom srednjeg i ranog novog vijeka bila zastupljena na europskom tržištu, no tu povezanost teško je precizno rekonstruirati osim na temelju prikazanih fragmenata. Također, istraživanjem sam nastojala ukazati i na to da je jedan dio kontinentalne Hrvatske (Samobor, Sopje kod Slatine) bio pod utjecajem magijskih praksi s područja Njemačke. Tamo se taj znak javlja pod nazivom *murska capa* i *morina noga*, u čemu sam prepoznala prijevod ranonovovjekovnog njemačkog naziva za pentagram (*Drudenfuss*) te utjecaje njemačke magijske literarne tradicije. S druge strane, istraživanjem je ukazano i na to da je Makarsko primorje, kao i ostatak Dalmacije te Istra, bilo pod mogućim utjecajima magijske literature i praksi koje su se odvijale kroz razmjenu kulturnih iskustava u jadranskome bazenu. Utjecaj latinskih i talijanskih verzija pseudo-Salomonovih djela te njima srodnih grimorija i magijskih priručnika odrazio se i na naziv pentagrama u Makarskom primorju koji je preuzet i preveden (*signum Salomonis*, *sigillum Salomonis*), ali i u načinu te svrsi njegove uporabe. Raširenost uporabe tog znaka među pučanstvom Makarskog primorja vezala se, između ostalog, i uz utjecaje lokalne redovničke zajednice i svećenstva.

Brojni povijesni i etnografski podaci pokazali su da (apotropejske) simbole na povijesnim arhitektonskim objektima ne smijemo pojednostavljeno tumačiti kao puke ukrase bez ulaženja u kompleksnost njihova značenja i kulturološke veze između praznovjerja i materijalne kulture, ali i odnosa između straha i prostora te primarne ljudske potrebe za zaštitom tijela i duha. Obradeni primjeri grafita *Salamunova slova* iz Makarskog primorja ukazali su u konačnici na moguću transmisiju elemenata iz grimorija, magijskih priručnika i ljekaruša u pučku kulturu, a zatim i u profani prostor stambenih zdanja.

LITERATURA I IZVORI

- Alaupović-Gjeldum, Dinka. 1992. "O nekim osobitostima tradicijskog graditeljstva Makarskog primorja". *Ethnologica Dalmatica* 1: 151–171.
- Barbierato, Federico. 2002. *Nella stanza dei circoli. Clavicula Salomonis e libri di magia a Venezia nei secoli XVII e XVIII*. Milano: Sylvestre Bonnard.
- Banović, Stjepan. 1918. "Vjerovańa. Zaostrog u Dalmaciji". *Zbornik za narodni život i običaje* 23: 185–214.
- Bellingrad, Daniel i Bernd-Christian Otto. 2017. *Magical Manuscripts in Early Modern Europe. The Clan-destine Trade in Illegal Book Collections*. Cham: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-59525-2>
- Bezić Božanić, Nevenka. 1982. "Iz prošlosti Podgore u XVIII stoljeću". *Čakavska rič* 10/1-2: 33–50.
- Bošković-Stulli, Maja. 1959. *Istarske narodne priče*. Zagreb: Institut za narodnu umjetnost.
- Brenko, Aida, Željko Dugac i Mirjana Randić. 2001. *Narodna medicina*. Zagreb: Etnografski muzej.

- Broz, Ivan i Franjo Iveković. 1901. *Rječnik hrvatskoga jezika*, 2. Zagreb: Štamparija Karla Albrechta.
- Butler, Elizabeth M. 1949. *Ritual Magic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carroll, T. Scott. 1990. "The 'Apocalypse od Adam' and Pre-Christian Gnosticism". *Vigiliae Christianae. A Review of Early Christian Life and Languages* 44/3: 263–279. <https://doi.org/10.1163/157007290X00045>
- Davidson, Thomas. 1969. *The Philosophy of Goethe's Faust*. New York: Haskell House Publishers Ltd.
- Davies, Owen. 2009. *Grimoires. A History of Magic Books*. Oxford, New York: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199204519.001.0001>
- Derossi, Julije, Vladimir Dugački i Ante Rukavina. 1984. "Karlovačka ljekaruša iz 1603. godine". *Senjski zbornik* 10-11: 123–150.
- Devetak, Zdravko. 1999. "Likarije priprostitute' fra Luke Vladimirovića". U *Likarije priprostitute. Pretisak, transkripcija i prilozi / Luka Vladimirović*. Zdravko Devetak, ur. Split, Zaostrog: Zbornik "Kačić", Franjevački samostan Uznesenja Marijina, 7–13.
- Duling, Dennis C. 1975. "Solomon, Exorcism, and the Son of David". *The Harvard Theological Review* 68/3-4: 235–252. <https://doi.org/10.1017/S001781600001717X>
- Duling, Dennis C. 1985. "The Eleazar Miracle and Solomon's Magical Wisdom in Flavius Josephus's 'Antiquitates Judaicae' 8.42–49". *The Harvard Theological Review* 78/1-2: 1–25. <https://doi.org/10.1017/S001781600002736X>
- Faust, Johannes. 1849. *Magia naturalis et innaturalis*. Johann Scheible, ur. Stuttgart: Verlag von Johann Scheible.
- Grgić, Marijan. 1979. "Peterokut". U *Leksikon ikonografije i liturgike zapadnog kršćanstva*. Anđelko Badurina, ur. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, 458.
- Guiley, Rosemary Ellen. 2009. *The Encyclopedia of Demons and Demonology*. New York: Facts on File.
- Ivanišević, Frano. 1905. "Poljica. Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 10/2: 181–307.
- Ilić, Luka. 1846. *Narodni slavonski običaji. Sabrani i popisani po Luki Iliću, Oriovčaninu*. Zagreb: Franjo Suppan.
- Jacobs, Joseph i Max Seligsohn. 1906. "Solomon, Seal of". *The Jewish Encyclopedia*, 11. New York, London: Funk & Wagnalls Company, 448.
- Jackson, H. M. 1988. "Notes on the Testament of Solomon". *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 19/1: 19–60. <https://doi.org/10.1163/157006388X00020>
- Jelić, Roman. 1957. "Pučka medicina u zadarskoj okolici". *Liječnički vjesnik. Glasilo zbora liječnika Hrvatske* 9-10/79: 628–646.
- Johnston, Sarah. 2002. "The Testament of Solomon From Late Antiquity to the Renaissance". U *The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period*, 1. Jan N. Bremmer i Jan R. Veenstra, ur. Leuven etc.: Peeters, 35–49.
- Kapitanović, Vicko. 1993. *Rukopisna i knjižna baština Franjevačke visoke Bogoslovije u Makarskoj*. Makarska: Franjevačka visoka Bogoslovija u Makarskoj, Arhiv Hrvatske.
- Kapitanović, Vicko. 2013. "Zaklinjanja, zapisi i svete moći u pučkoj religioznosti od antike do suvremenog doba". U *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću*. Vicko Kapitanović, ur. Split: Kulturni sabor Zagore etc., 309–350.
- Krpan Smiljanec, Marina. 2022. "Tiskarski znak (signet) digitalizirane građe u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu". *Radovi. Zavod za hrvatsku povijest* 54/2: 79–128. <https://doi.org/10.17234/RadoviZHP.54.11>
- Kuzmanich, Ante. 1847. "Vijor, i pijavica". *Zora dalmatinska* 35/4: 191–192.

- Lang, Milan. 1914a. "Samobor. Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 19/1: 40–152.
- Lang, Milan. 1914b. "Samobor. Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 19/2: 193–320.
- Leschinkohl, Franz. 1994. "Marko Marulić u njemačkim knjižnicama". *Colloquia Maruliana* 3: 99–126.
- Lidell MacGregor Mathers, Samuel, ur. 1889. *The Key of Solomon the King (Clavicula Salomonis). Now First Translated and Edited from Aancient MSS in the British Museum by S. Lidell MacGregor Mathers*. London: George Redway.
- Lovretić, Josip. 1902. "Otok. Narodni život i običaji". *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 7/1: 57–206.
- Lovrić, Ivan. 1948. *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*. Mihovil Kombol, prijevod i pogovor. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije.
- Marjanić, Suzana. 1999. "Zaštitna sredstva protiv mòre kao žensko-niktomorfno demon". *Treća. Časopis Centra za ženske studije* 2/1: 55–71.
- Milčetić, Ivan. 1896. "Vjera u osobita bića. Mora i polegač. Krk, Kastav, i hrvatski kajkavci". *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 1: 235–237.
- Pećina, Marko i Stella Fatović-Ferečević, ur. 2009. *Karlobaške ljekaruše iz 1603. i 1707. Faksimil i obrada*. Zagreb: HAZU, Rasprave i građa za povijest znanosti, knj. 9. Razred za medicinske znanosti, sv. 5.
- Pederin, Marko. 1987. "Pomorski nazivi u mjesnom govoru Kućišta na Pelješcu". *Čakavska rič. Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi* 15/1: 73–117.
- Perkovich, Jakov. 1809. *Pet rasugegnaa svetoga apostolskoga sidalista. Varhu pet Dogagijaa podloxeni Sudu Svetoga Otcza Pape*. Dubrovnik: Antun Martecchini.
- Pseudo-Faust. 1612. *Doctoris Iohannis Faustii Magia Naturalis Et Innaturalis*. Passau: Herzogin Anna Amalia Bibliothek, Klassik Stiftung Weimar.
- Pseudo-Salomon. oko 1750. *Clavicula Salomonis reggiae Israelitis*. Signatura: MS.4668. London: Wellcome Historical Medical Library.
- Rainbow, Jesse. 2007. "The Song of Songs and the Testament of Solomon. Solomon's Love Poetry and Christian Magic". *The Harvard Theological Review* 100/3: 249–274. <https://doi.org/10.1017/S0017816007001587>
- Rajković, Zorica. 1990. "Običaji otoka Šolte između dva svjetska rata". *Narodna umjetnost* 27/1: 73–97.
- Robinson, E. Stephen. 1977. "The Apocalypse of Adam". *Brigham Young University Studies* 17/2: 131–153.
- Skemer, Don C. 2006. *Binding Words. Textual Amulets in the Middle Ages*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Tomasović, Marinko. 2019. *Uklesani i urezani simboli na arhitekturi Makarske i njenog rubnog područja*. Makarska: Gradski muzej Makarska.
- Tomasović, Marinko. 2021. "Pentagram ili Salamunovo slovo u breljanskim Medićima. Igra kao prežetak zagubljenog poimanja izvornog značenja simbola". *Etnologica Dalmatica* 28: 179–188.
- Vladimirović, Luka. 1775 [reprint 1999]. *Likarije priprostitute. Pretisak, transkripcija i prilozi*. Zdravko Devetak, ur. Split, Zaostrog: Zbornik "Kačić", Franjevački samostan Uznesenja Marijina.
- Vodanović, Antonia. 2017. "Liminalnost u arhitekturi. Praksa uklesavanja Kristovog monograma na portale ranonovovjekovnih šibenskih kuća". U *Zbornik radova sa znanstvenog skupa Marija Jurić Zagorka – život, djelo, nasljeđe / Preko granica: opresija i imperativ solidarnosti*. Lada Čale Feldman, Renata Jambrešić Kirin, Lidija Dujčić, Maša Grdešić, Anita Dremel i Nataša Medved, ur. Zagreb: Centar za ženske studije, 134–146.

- Vodanović, Antonia. 2018. "The Pentagram in the Context of the Traditional Architecture of the Makarska Coast". U *Discovering Dalmatia IV. Programme and Book of Abstracts*. Joško Belamarić i Ana Šverko, ur. Split: Institut za povijest umjetnosti, Centar Cvito Fisković [bez paginacije].
- Vodanović, Antonia. 2019. "Apotropejski grafiti na kućnim portalima povijesne šibenske gradske jezgre". U *Naracije straha*. Natka Badurina, Una Bauer i Jelena Marković, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 283–304.
- Vodanović, Antonia i Ivan Huljev. 2017. "'To Cast Away the Evil'. Ethnoarchaeological Research on Apotropaic Marks in Shepherd's Village Podglogovik at Biokovo Mountain". U *5th scientific conference Methodology and Archaeometry. Book of Abstracts*. Ina Miloglav, ur. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo, 43.
- Vodanović, Antonia i Ivan Huljev. 2018. "Houses and Paths from Podgora. A Case of Landscape Sacralization". U *Sacralization of Landscape and Sacred Places. Proceedings of the 3rd International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology, Zagreb 2nd and 3rd June 2016*. Juraj Belaj, Marijana Belaj, Siniša Krznar, Tajana Sekelj Ivančan i Tatjana Tkalčec, ur. Zagreb: Institut za arheologiju, 353–366.
- Vondraček-Mesar, Jagoda. 1993. *Izolacija roditelja u Hrvata u južnoslavenskom kontekstu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu [magistarski rad].
- Winston, David. 1979. *The Wisdom of Solomon*. New York: Doubleday. <https://doi.org/10.5040/9780300261837>
- Zagato, Moreno. 2015. "Le streghe nel Settecento veneziano". *Atti* 45/1: 215–240.

CULTURAL TRANSMISSION OF THE PENTAGRAM (*SOLOMON'S SEAL*) IN THE CONTEXT OF TRADITIONAL ARCHITECTURE OF THE MAKARSKA LITTORAL

This study deals with conceptualizing cultural transmission on the continuum between belief and sociospatial phenomena, as manifested in the practice of marking space using the pentagram symbol (*Solomon's seal*). More specifically, the article deals with the transmission of beliefs about the magical and apotropaic power of the pentagram from writing (grimoires, herbals, etc.) into the oral tradition, and then into material culture (architecture). Surveying the location, localized examples of the pentagram (*Salamon's seal*), engraved and carved into residential and commercial buildings of the Makarska littoral during the 19th century were found and analyzed from an interdisciplinary perspective, contextualizing them within the appropriate spatial and temporal frame. Given that various apotropaic properties were ascribed to the pentagram throughout history, an attempt is made to interpret its meaning within its specific cultural, historical, and geographical context, taking into account changes in knowledge, ideas and beliefs.

Keywords: pentagram, apotropaic graffiti, cultural transmission, grimoires, pseudo-Solomonic works